

Кононова М. М.

*доктор педагогічних наук, кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Полтавського національного університету імені В. Г. Короленка*

Перетяцько Л. Г.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Полтавського національного університету імені В. Г. Короленка*

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ – УЧАСНИКІВ БУЛІНГУ ТА КІБЕРБУЛІНГУ

THEORETICAL ANALYSIS OF PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TEENAGERS PARTICIPATING IN BULLYING AND CYBERBULLYING

У статті наведено розв'язання актуальної наукової проблеми трактування та виявлення подібних і відмінних ознак булінгу і його сучасної похідної форми – кібербулінгу, а також зауважено складність наслідків у разі їх симбіозу стосовно однієї і тієї ж людини. Окреслено найбільш гостре питання, що зумовило вибір тематики статті – загроза фізичному, психічному здоров'ю чи й життю дітей, підлітків, яка супроводжує ці явища. Означено ключові особливості традиційного булінгу і його види, завдяки чому визначено, що кібернасилья – це одна з форм булінгу, що поширюється і функціонує у віртуальній площині (Інтернеті). Зауважено, що одним із джерел появи і розвитку явища кібернасилья стає медіапростір, в тому числі ЗМІ, кінофільми, мультфільми, серіали, в яких останніми роками активно відображають ситуації агресивної поведінки, спрямованої на приниження іншої людини, знуцання та домінування над нею. Подібним чином інформаційна наповненість віртуального та медіапростору негативно впливає на особистість підлітка, вікові особливості фізичного, психологічного і соціального розвитку якого досить специфічні та вразливо-нестійкі до соціального негативного впливу. На основі наукового аналізу й особистих спостережень автором визначено схожість в причинах булінгу та кібербулінгу, складових цих процесів (тобто учасників: жертва, агресор, спостерігачі, захисники), в деяких особистісних характерологічних і поведінкових ознаках учасників-підлітків даних видів насилья в реальному житті та віртуальному світі. Паралельно проаналізовані та роз'яснені основні відмінності між булінгом і кібербулінгом як явищами: за відомістю-невідомістю агресора; за просторово-фізичною реалізацією; за часом і тривалістю здійснення та існування; за масштабністю і швидкістю поширення; за широтою кола спостерігачів; за можливістю повторного перегляду; за ґендером. Проведено паралель між психологічними характеристиками жертви та агресора, їх поведінки у випадку булінгу та кібербулінгу.

Ключові слова: булінг, кібербулінг, підлітки, булер, кривдник, агресивна поведінка, жертва.

The article provides a solution to the current scientific problem of interpretation and identification of similar and different signs of bullying and its modern derivative form – cyberbullying, and also notes the complexity of the consequences in the case of their symbiosis in relation to the same person. Outlines the most pressing issue that led to the choice of the topic of the article – the threat to the physical, mental health or life of children and adolescents that accompanies these phenomena. The key features of traditional bullying and its types are identified, due to which it is determined that cyberbullying is one of the forms of bullying that spreads and functions in the virtual plane (Internet). It was noted that one of the sources of the emergence and development of the phenomenon of cyber-violence is the media space, including mass media, films, cartoons, series, which in recent years actively reflect situations of aggressive behavior aimed at humiliating another person, bullying and dominating him. In a similar way, the information saturation of the virtual and media space negatively affects the personality of a teenager, whose age-specific physical, psychological and social development is quite specific and vulnerable-unstable to social negative influence. On the basis of scientific analysis and personal observations, the author identified similarities in the causes of bullying and cyberbullying, the components of these processes (i.e. participants: victim, aggressor, observers, defenders), in some personal characterological and behavioral features of adolescent participants of these types of violence in real life and virtual the world. In parallel, the main differences between bullying and cyberbullying as phenomena are analyzed and explained: by the fame-unknownness of the aggressor; by spatial and physical implementation; by the time and duration of implementation and existence; by the scale and speed of spread; by the breadth of the circle of observers; by the possibility of repeated viewing; by gender. A parallel is drawn between the psychological characteristics of the victim and the aggressor, their behavior in the case of bullying and cyberbullying.

Key words: bullying, cyberbullying, teenagers, buller, offender, aggressive behavior, victim.

Вступ. Однією з найпоширеніших, а від того – найгостріших проблем сучасного суспільства є наявність булінгу серед дітей та підлітків. З тривожною періодичністю у засобах масової інформації з'являється інформація про випадки безпосереднього (віч-на-віч) насильства та цькування в шкіль-

ному освітньому просторі та поза його межами. Швидка інтеграція технічних засобів у життя суспільства та вільний доступ до них сучасної молоді (дітей та підлітків) формує другий – віртуальний світ, роблячи його невід'ємною частиною повсякденного життя та засобом соціалізації і комунікації.

З іншого боку, свобода дій дітей і підлітків в Інтернеті створює ситуації підвищеного ризику зіткнення зі ще одним небезпечним явищем – кібербулінгом, суть якого в психологічному терорі особи у віртуальному просторі, і уможливує його поширення. Нерідко виникає симбіоз булінгу і кібербулінгу стосовно однієї і тієї ж особистості, в разі підвищуючи загрозу фізичному, психічному здоров'ю чи й життю дітей. Важливо, що характер сприйняття учасником-жертвою акту соціального насильства, агресії в реальності чи у віртуальному просторі, емоційно-психологічні реакції людини в кожному окремому випадку кібернасилля і булінгу індивідуальні: від формування страху і розвитку підвищеного рівня тривожності до самоізоляції, планування і навіть здійснення суїцидальних дій.

Тож означена проблематика потребує детального розгляду змісту згаданих видів насильства серед підлітків, аналізу відмінних та подібних проявів як явища булінгу і кібербулінгу, так і психологічних характеристик підлітків-учасників у випадку здійснення кожного з них.

Виклад основного матеріалу. Булінгом у шкільному учнівському колективі вважають ситуацію, коли учень неодноразово, протягом тривалого часу стає об'єктом негативних дій та нападів з боку одного чи кількох учнів [4]. Особливістю традиційного булінгу є його колективний характер, супроводжується агресивною поведінкою, насильницькими діями, навмисним цькуванням та спрямований особою на нерівного собі за фізичними якостями (силою) чи авторитетністю (владою в колективі), обумовлений соціальними стосунками у класі (групі) (О. Дроздов, І. Конн, Д. Ольвеус, А. Пікас, В. І. Ролінський, С. Стельмах та ін.).

З огляду на ці ознаки, булінг серед підлітків поділяється на: 1) фізичний (здійснення штурхання, бійки, ляпаси, пошкодження особистих речей жертви, удари, стусани); 2) психологічний (вербальний – словесне залякування та глузування, що супроводжується погрозами, зневажливими коментарями щодо зовнішнього вигляду (стилю одягу, зачіски, стану обличчя, мейкапу), релігії, етнічної приналежності, поведінки, обраного кола товаришів і друзів, особистих вподобань та інтересів і т. п.; соціальний психологічний – булінг стосунків, соціальне вигнання з кола однолітків: ігнорування особистості, вигнання з колективу, бойкот жертви як учасника колективних розваг, ігор, поширення пліток, публічне присоромлення та приниження); 3) кібербулінг – агресивна поведінка булера проти жертви у віртуальному просторі [4; 7].

Із класифікації бачимо, що кібербулінг якісно вирізняється, оскільки займає зовсім іншу площину, і його розвиток, на відміну від «живого» булінгу, обумовлений тотальною кіберінформатизацією суспільства, тобто швидким, всеохоплюючим поширенням будь-якої інформації (від правдивої до категорично неправильної) через різні ресурси мережі Інтернет, створені до сьогодні. Обумовленість виникнення і розвитку кібербулінгу можна вбачати навіть у меді-

апросторі (ЗМІ) та кінематографі: показ регулярних сцен насильства (фізичного, психологічного) у фільмах, серіалах, іграх, мультфільмах, негативно впливає на світосприйняття підлітка, особистість якого досі формується, ціннісні життєві орієнтири та етичні принципи якого ще нестійкі та легко піддаються впливу культурного оточення, моральні та аморальні межі поведінки у свідомості ще хисткі внаслідок специфіки перехідного віку, духовність і її значення має невизначений відтінок.

Загалом підлітки в умовах постійної трансформації соціально-економічного та культурного сучасного світу, зокрема інформаційного суспільства, є досить незахищеною від зовнішнього впливу категорією осіб. Такі вікові особливості фізичного, психологічного і соціального розвитку, як збудливість, імпульсивність, нестриманість, нестійкість поведінки і захопленість, загострення акцентуацій характеру, зростаюча фізична активність можуть проявлятися в задириливості, псуванні майна, а зіткнення з психологічним бар'єрами у спілкуванні з дорослими підлітки нерідко переборюють через агресивну поведінку [7].

Явище кібербулінгу привертає увагу великої кількості дослідників, зокрема у своїх працях його причини, змістові прояви та наслідки, профілактику та корекцію розкривають Є. С. Гіденко, Н. Когутяк, М. М. Корнієнко, О. В. Лапа, І. Г. Лубенець, О. Ю. Міхеєва, Л. А. Найдьонова, П. Сміт, М. В. Фадєєва.

З'ясовано, що причини булінгу та кібербулінгу загалом схожі: схильність до агресії та хибне уявлення про допустимість агресивної поведінки у суспільстві; наявність комплексу неповноцінності, що включає також заздрість і образи за успіхи інших, відповідно – бажання помститися за не реалізацію власних прагнень; нудьга, в разі чого агресія виступає розвагою; відсутність досвіду розв'язання конфліктів або способів їх уникнення (серед дітей і підлітків); прагнення до домінування, першості, авторитету серед однолітків будь-яким способом [3, с. 186].

Як зазначає А. О. Ведернікова, карантинна ізоляція через пандемію CoVID-19 зумовила зменшення реальної взаємодії підлітків, що теж спровокувало різні прояви кібербулінгу: погрози та образи на сервісах швидких повідомлень, створення спільнот з метою цькування та впливу на школярів, проведення опитувань у месенджерах чи соціальних мережах образливого характеру («за» чи «проти» когось, «кращий» чи «гірший» і т. п.), розповсюдження порнографічного контенту у вигляді спаму, створення фейкових профілів у соціальних мережах, ведення їх від імені реальної особи, створення акаунтів на освітніх сервісах з подальшими діями провokatивного характеру з метою дискредитації підлітка як учня [2].

Аналіз низки джерел обраної проблематики [2; 3; 5; 8; 9] дозволив окреслити низку відмінностей кібербулінгу від традиційного невіртуального насильства, що робить його для підлітків більш небезпечнішим явищем, а саме:

1) кібербулінг дозволяє агресору зберігати свою анонімність завдяки можливості встановлювати неправдиве ім'я на різних інтернет-платформах, а також часто змінювати його за необхідності;

2) кібербулінг зазвичай не передбачає віч-на-віч спілкування із жертвою, а характеризується мультимедійністю, тобто реалізується залякування, шантажування, приниження за допомогою електронних листів, сервісів швидких текстових повідомлень (Viber, Telegram, Wats-up тощо), телефонних дзвінків чи аудіофайлів, ігрових сайтів, чатів і форумів, через виготовлення фотографій із фейковим змістом або надсилання реальних, отриманих незаконно, таємно; певний виняток становлять відео-файли, якщо булер відкриває своє обличчя (що вкрай рідко у разі кібербулінгу), але тут частіше випадки, коли агресор на відео приховує своє обличчя маскою, а то й змінює голос;

3) здійснення психологічного терору в разі кібербулінгу не має часових і просторових обмежень, важливо лише мати доступ до мережі Інтернет його учасникам: булеру для здійснення цькування, а жертві – для отримання повідомлень/дзвінків/фото/відео відповідного змісту, тоді як за умови здійснення булінгу учасники повинні бути фізично близько одне до одного, оскільки агресивні дії щодо себе жертва повинна безпосередньо чути або відчувати;

4) масштабність і швидкість розповсюдження інформації принизливого, образливого змісту про особистість, у той час як при «живому» шкільному булінгу ці показники значно менші;

5) охоплення широкого кола спостерігачів: оскільки вони при кібербулінгу знаходяться у віртуальній площині, їхня кількість практично не обмежується, а коментарі, відео, фото і т. п. поширюються миттєво як самим агресором, так і далі вже зацікавленою аудиторією між собою, і цей процес зупинити практично неможливо через саму ж широку функціональність сучасних гаджетів: скачування файлів з різних мережевих платформ, їх копіювання і подальше надсилання сторонній аудиторії, можливість телефонного пристрою чи планшета робити захоплення екрану і скрін (тож не дарма поширеною є фраза: «Що одного разу потрапляє в інтернет, там назавжди і залишається»);

6) можливість повторного перегляду відео-, аудіофайлів, повідомлень, фотографій (збереження, копіювання, скрін);

7) агресор позбавлений можливості бачити реальну емоційно-психологічну чи фізіологічну реакцію жертви на свої дії, що, з одного боку, ніби й вбезпечує її (дає можливість уникнути подальшого спілкування, наприклад, зміною телефонного номера, особистої сторінки в соціальних мережах, блокуванням небажаної аудиторії), проте з іншого боку, стимулює агресора до ще більш агресивної віртуальної поведінки, не підбираючи слів і способів впливу (наприклад, погроза рідним жертви з метою доведення до суїциду), при цьому ефект «дистанціювання», як зауважує О. В. Момот, розвиває поняття відповідальності у булера за свої слова;

8) за статистикою, булінг більш поширений серед хлопців, тоді як у разі кібербулінгу ініціатором та провідником насилля у віртуальному просторі дівчина-підліток може бути не рідше, за хлопця-підлітка.

Існують певні підстави стверджувати, що, наприклад, залучення великої кількості свідків в Інтернеті до процесу цькування посилює серед підлітків відчуття сорому, страху, усвідомлення своєї безпорадності перед ситуацією, що склалася (неможливість зупинити процес поширення неправдивої інформації чи достеменно знищити її з Інтернету), провокує гіпертрофований зворотній зв'язок [5].

Здійснення булінгу в шкільному середовищі або поза його межами серед підлітків реалізується діями його учасників, кожен з яких виконує свою соціальну роль:

1) агресори – ті, хто ініціює переслідування жертви, здійснює проти неї тривалий час навмисні насильницькі дії фізичного, психологічного, вербального характеру;

2) жертва – підліток, що став об'єктом погроз, цькування, фізичного знущання і т. п.;

3) спостерігачі – підлітки, які не є ініціаторами булінгу, але займають байдужу позицію щодо насильства інших, слідкують за напруженою ситуацією без втручання в неї, не стаючи при цьому на бік жодної зі сторін;

4) пасивні прибічники – ті, хто підтримує цькування жертви, але самостійно його не здійснює;

5) вірогідні захисники – учні, які подумки захищають жертву, співчують їй, критикують дії агресора, але безпосередньо не втручаються в ситуацію, свідками якої стали;

6) реальний захисник жертви – підлітки, які намагаються допомогти жертві (покликати дорослих на допомогу, викликати поліцію тощо) [8].

Названі вище учасники булінгу наявні і в ситуації кібернасильства, але при цьому дії і вчинки кожного з них опосередковані комп'ютерним середовищем та його можливостями. В обох випадках дії завжди носять навмисний, обдуманий, тобто цілком свідомий характер.

На відміну від традиційного булінгу, де в ролі агресора зазвичай виступає фізично сильніший підліток, який користується авторитетом серед однолітків, займаючи високий соціальний статус та маючи достатні матеріальні блага, для кіберагресора ці якості не є необхідними. Його перевага в анонімності, легкості привернення уваги до цькування конкретної особи широкої аудиторії, незалежно від реального знання жертви, а також в недосяжності щодо контролю їхніх дій з боку дорослих, адміністрації школи чи й до певного моменту правоохоронних органів. Тож непоодинокими є ситуації, коли фізично слабший, але технологічно більш компетентний підліток психологічно тероризує, ніби то, сильнішого за себе [1, с. 132]. У реальному житті булер може вести звичайне життя, навіть бути взірцем для наслідування серед вчителів та дорослих, але прихований внутрішній мотив (зневага, заздрість, помста, почуття відрази, прагнення домінувати,

контролювати інших, володіти правом розпоряджатися життям жертви) стимулює його до делінквентної поведінки. Незалежно від форми психологічного насильства, у кривдника відсутні почуття провини, співчуття та емпатія до ближнього.

Аналізуючи дії кіберагресора, припускаємо, що його бажання зберегти анонімність свідчить про наявність страху осуду переважної більшості суспільства, усвідомлення неправомірності своїх дій з юридичної точки зору, прагнення відділити своє «реальне Я» від нового – віртуального. Тобто тероризуючи на відстані, кривдник ніби обезпечує себе від наслідків реальної відповідальності за агресивну поведінку – як фізичної (можливість отримати відповідь), так і правової, яка за цим слідує, а також соціальної (осуд з боку свідків, дорослих, вчителів, а головне – батьків).

Типовими рисами підлітків-кривдників Д. Олвеус визначив виражену потребу владарювати та підпорядковувати собі інших, наявність високого соціометричного статусу, самовпевненість, егоцентричність, слабо розвинений самоконтроль за своїми потягами, низький рівень емпатії [8; 9].

Аналіз наукових даних [3; 4; 8; 9] дозволяє говорити, що жертва у випадку булінгу зазвичай помітно відокремлена від колективу однолітків, має занижену самооцінку та рівень домагань, нестійке і знижене почуття власної гідності, сором'язлива і невпевнена в собі з часто низьким рівнем академічної успішності, схильна приховувати свої переживання та загалом важкий психічний стан від батьків, учителів, за правило безпеки вважає максимальне не привертання уваги до власної персони, не прагне до домінування, звикла підкорятися думці авторитетної більшості. Разом з тим спостереження вчених (І. С. Кон, 2006 та ін.) показують, що інколи психологічний портрет жертви, навпаки, доволі провокативний: зазвичай вирізняється відмінністю захоплень і вподобань, звикла не погоджуватися з думкою більшості, що робить її об'єктом колективного невдоволення і роздратування, страждає розладами уваги, занадто збудлива [6]. Нестерпність зовнішнього психологічного тиску та його наслідків для психофізичного здоров'я жертви булінгу в даному разі нерідко долається або знижується зміною соціального середовища – переходом у інший навчальний заклад чи переїздом в інше місто (країну), де донедавна жертва може розпочати вибудовувати стосунки з новим колективом. Його учасники можуть якісно, з позитивної точки

зору, відрізнятись від попереднього сформованістю ціннісних орієнтацій, моральних принципів, рівнем гуманності та емпатії до ближнього, загалом своїм культурним розвитком і світоглядом. Трапляється, коли з певних причин новий колектив також не приймає підлітка, що ще більше його пригнічує і психологічно травматизує.

Зауважимо, що в реальності жертва Інтернет-насилля насправді може бути досить успішною серед свого соціального середовища, а у віртуальному просторі страждати від глузування, шантажу, залякування та інших проявів агресивної кіберповедінки. Причиною в таких ситуаціях найчастіше є заздрість слабших чи конкурентність за різними критеріями (вік, сила, успіхи, авторитетність тощо).

Можливий варіант, коли психологічне насильство стосовно підлітка виникає лише на просторах Інтернету (спілкування тет-а-тет не вирізняється, а в мережі антисоціальна особистість вчиняє і маніпулює незнайомою аудиторією, підбурюючи її до психологічного терору різного змісту і спрямування), однак сучасний стан речей найчастіше такий, що традиційне цькування практично завжди переходить у кіберпростір (булінг розпочався у школі, а далі погрози, залякування, приниження, шантажування тощо продовжуються/поєднуються на різних мережевих сервісах). У такому разі емоційно-психологічний стан жертви, однозначно, характеризується ще більшою напруженістю, що може зумовити небезпечні різкі дії і вчинки.

Висновки. Аналіз наукової літератури дозволив визначити подібні і відмінні ознаки у проявах булінгу і кібербулінгу як проблемних явищ сучасного соціального світу: за відомістю-невідомістю агресора; за просторово-фізичною реалізацією; за часом і тривалістю здійснення та існування; за масштабістю і швидкістю поширення; за широтою кола спостерігачів; за можливістю повторного перегляду; за гендером. Вдалося окреслити ключові психологічні характеристики, за якими підлітки-учасники (агресор і жертва) відрізняються або схожі у випадку залучення до реального та віртуального насильства. Перспективи подальших розвідок стосуватимуться емпіричного дослідження психологічного стану підлітків-учасників булінгу і кібербулінгу; визначення шляхів превенції цих негативних явищ у підлітковому середовищі й особливостей здійснення психокорекційної роботи з учасниками (агресорами і жертвами).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вітюк Н. Р. Кібербулінг як загроза психологічній безпеці особистості школяра. *Вісник Прикарпатського університету*. 2015. № 19. С. 129–138.
2. Ведернікова А. О. Кримінологічна характеристика кібербулінгу та його видів. *Інформація і право*. № 3 (38). 2021. С. 99–108.
3. Лубенець І. Г. Кібернасилство (кібербулінг) серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 3. С. 178–181. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/3/38.pdf>
4. Лушпай Л. І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Київ, 2010. С. 126–131.
5. Момот О. В. Кібербулінг: агресія у віртуальному світі. *Молодий вчений*. 2017. № 12 (52). С. 295–299.
6. Панченко В. О., Позняк Т. М. Психологічні особливості підлітків-учасників булінгу в освітньому середовищі. *Дев'яти Сіверянські соціально-психологічні читання : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Чернігів, 30 листоп. 2018 р. / за наук. ред. О. Ю. Дроздова, І. І. Шлімакової*. Чернігів, 2019. С. 294–298. URL: https://drive.google.com/file/d/1OB9D_LCPZq_c_zAURrn1BhpUdlf8IVs/view

7. Шевченко В. В., Яремчук В. Психологічні особливості булінгу серед учнів підліткового віку професійного училища. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2020. № 1 (20). С. 71–76. DOI: 10.33310/2078-2128-2020-20-1-71-76

8. Olweus D. Bully/victim problems in school: Facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education*. 1997. Vol. XII. № 4. P. 495–510. URL: <https://doi.org/10.1007/BF03172807>

9. Olweus D. Low School Achievement and Aggressive Behaviour in Adolescent Boys / ed. D. Magnusson, V. Allen. New York : Academic Press, 1983. 268 p.